

Türk Halklarının Kültürel Mirasında Kompozisyon, Geleneğe Sadakat ve Yenilikçi Yaklaşımlar

Composition, Adherence to Traditions and New Approaches in the Cultural Heritage of the Turkic Peoples

Hatice ESEDOVA*

ÖZET

Azerbaycan geleneksel halıları uzun bir tarihsel gelişim sürecinin ürünleridir. Bu halılar Azerbaycan halkının kolektif kültürel hafızasının öğeleridir.

Tarihte Azerbaycan dokumacıları birçok farklı ülkeye göçmüştür. Örneğin Türkiye'nin Kars ve Erzurum kentlerine göçen sanatçıların yeni vatanlarında geleneklerini korumaya çalıştıkları görülmektedir. Kervansaray ağı ile desteklenen ticari ilişkiler sayesinde Azerbaycan halı motifleri Konya, Balıkesir, İzmir, Gaziantep ve Kars gibi kentleri kapsayan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Sanatın gelişimi, sanatsal araçları, şekilleri, fikirleri, estetik ve tarihsel sembolleri ve metotlarını etkiler. Değişim gelenek temeli üzerinde bir gelişmeyle sağlanır.

Bu çalışmada Azerbaycan resimsel halıları tasarım, semantik içerik ve sanatsal inovasyon yönlerinden incelenmektedir. Aşk hikayesi, kahramanlık, mitolojik vb. içerikler taşıyan örnekler ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halı, Gelenek, İçerik, İnnovasyon, Azerbaycan.

1. Giriş

Azerbaycan dokuma sanatı tarih boyu milli kökler üzerinde, kültürel mirasla ortak ilişki kapsamında gelişmiş, milli sanatsal mirasa dayanarak şekillenmiştir. Yıllarca çeşitli nedenlerle Azerbaycan'dan farklı mekânlara, yanı sıra Türkiye'ye de göç eden dokumacılar Kars, Erzurum gibi kardeş toprakları kendilerine vatan ederek sanatlarını buralarda devam et-

ABSTRACT

The traditional carpets of Azerbaijan are the products of a long historical development of handicraft.

These artworks are the elements of the Azerbaijan peoples' collective artistic memory.

In History, the weavers of Azerbaijan migrated to several countries. For instance, they moved to Kars and Erzurum in Turkey and tried to retain their traditions in their new settlements. Thanks to commercial relations sustained through caravanserais, patterns of Azerbaijan carpets were disseminated into a vast territory including Konya, Balıkesir, İzmir, Gaziantep, Kars and Erzurum.

Tradition and innovation has affected artistic devices, forms, ideas, aesthetic and historical symbols and methods. Innovation develops the craft by interpreting the tradition.

In this study Azerbaijan pictorial carpets are analyzed in terms of their design, semantic content and artistic innovation. Several types of these carpets, which are categorized as love-story, heroic, mythological etc. are explored.

Keywords: Carpet, Tradition, Content, Innovation, Azerbaijan.

tirmişlerdir. Onların sayesinde ve kervan ticareti ile geniş coğrafi alan boyunca yayılan Azerbaycan dokumalarının desenleri kullanılarak (Gazah, Karabağ, Guba, Gence dokuma ekollerine ait örnekler) günümüzde Konya, Balıkesir, İzmir, Gaziantep, Kars, Erzurum gibi bölgelerde dokunmasına ve bu tasarımların yaygınlaşmasına neden olmuştur.

19.yy'da Kars'ta dokunmuş (Foto 1.) ve özel bir koleksiyonda korunan (125 cm x 318 cm) halı, Azer-

* Dr., Azerbaycan Devlet Güzel Sanatlar Müzesi/ Azerbaycan, Bakı, e-posta: xadijaasadova@yahoo.com
Dr., Azerbaijan State Museum of Fine Arts, Azerbaijan, Bakı.

baycan Devlet İncesenet Müzesinde korunan Demirciler isimli (Foto 2.) Gazah ekolüne ait halının (224 cm x 140 cm) bedii yapısıyla çok benzerdir. Bu dokumayı namazlık olarak nitelendirebiliriz. Dokumanın esas sahasının kenar kısımları kontürlerle dokunmuş başı mihrablı merkez göbek, mühür koymak için bölüm, alt kısımda ayakları koymak için iki çıkıntı, genel olarak göbeğin iç kısmını süsleyen kancalı geometrik desenler, stilize edilmiş bitkisel motifler, hatta bordürü süsleyen dal biçimli geometrik ve tekrar eden motifler Gazah'da dokunmuş orijinal dokumanın bir nevi kopyasıdır. Kars'ta dokunmuş örneğin bordüründe stilize edilmiş motiflerin bir detayını Azerbaycan halısındaki bordürle kıyaslayarak bu tarihi resmi örnek olarak sunmak istiyorum (Foto 3).

Foto 1. Kars Halısı. 19.yy.

Foto 2. Halı "Demirciler". Gazah Ekolü. 19.yy.

19. yy'a ait bir diğer namazlık seccade halısı ise Kars'ta dokunmuş ve Adana Devlet Müzesinde korunmaktadır (Foto 4). Gazah ekolüne ait olan bu seccade halının bir diğer örneği de Azerbaycan Devlet İncesenet Müzesinin koleksiyonunda bulunmaktadır (Foto 5).

Benzer bedii yapı, koç boynuzu, mollabaşı, kanca, yıldız vs. motifler, Azerbaycan dokumalarına has öğelerin yansıma şekli, bedii kalitesi, yapısı, ölçüleri, düşünce-mevzu ikilemi bakımından aynı kökten yararlanılmış, yalnız Azerbaycan dokuma kültürüne uygun geleneğin devamı gibi değerlendirebiliriz. Kars halısının merkezinde yer alan iki adet yandan kancalı, pileli madalyonlarsa Azerbaycan'ın Karabağ dokuma merkezinde çok bilinen "Muğan" kompozisyonunun aynısıdır. Bu kompozisyonun tam bağımsız dokunduğu tasarımın tipik örneğine yine Kars'ta dokunmuş, özel koleksiyona dahil olan 19.yy'a ait dokumada görebiliyoruz. Bu arada ortaya çıkan 1900 yılına ait "Halı ticareti" (Foto 6.) adlı resmi örnek gösterebiliriz. Dokuma tüccarlarının toplandığı mekanda duvardan asılmış halı görülmektedir ki, bu Muğan halı kompozisyonunun birebir aynısıdır. Dokuma sanatının mevcut muhafazakar özelliği bu bedii mirasın tarz bakımından farklılıklar gösterse bile, yine de vahit gelenek üzerine yapıldığını kanıtıyor. Bu ise bizim dokuma geleneğinin yerel ekol olarak hiç de sınırlı çerçevede yaşamamış ve sanatsal iletişim şehirler arası ilişkilerde değil, sanatkarların aynı üs-

Foto 3 Arkada dokuma tarihi yazılı Gazah Halısı, Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nden.

Foto 4. Kars Halısı.19.yy.

Foto 5. Gazah Halısı.19.yy.

Foto 6. Halı Ticareti. 19. yy sonu

lup yakınlığı ile geleneği genetik yaşamasıyla alakalı olduğu düşüncesine katılmamıza hak veriyor.

Azerbaycan dokuma sanatının zenginleşmesinde Karabağ ekolünün özel önemi vardır. Burada dokunan 30-u aşkın tasarımın çeşitli bedii yapılanma şekli, bu dokumaların tarih boyu İpek Yolu hattıyla dünya pazarlarına taşınması, böylece yalnız Azerbaycan'a komşu bölgelerde değil, aynı zamanda dünyaca ünlü ressamların eserlerinde kendine yer edinmişlerdir. Örneğin, doğu tarzında resimler çizen Avusturyalı ressam Rudolf Ernst (1854-1932) "Kilim tüccarı", "Nargile", "Taranma" (Foto 7, 8, 9.) isimli yağlıboya eserlerinde karşımıza çıkan Karabağ ekolüne ait "Berde" halısı, halk arasında daha çok "Çelebi" olarak bilinmektedir, Avrupa'da ise "Kartal" ismiyle tanınmaktadır. Azerbaycan Devlet İncesenet Müzesi'nde korunan "Çelebi" halısı (Foto 10.) ressam Rudolf Ernst' in "Moritanya interyerinde" adlı silsile resimlerine dahildir. Bu kompozisyonda tasvir edilmiş "Çelebi" halısı şüphesiz ki, Azerbaycan dokuma geleneğine dayanarak meydana gelmiştir, fakat resimden de belli olduğu gibi bu örnekler Azerbaycan'da dokunmamışlardır. Müzede bulunan "Çelebi" örneğinin ara sahasındaki desenlerin sık dokunuşu, halıdaki bordür hattıyla ara saha ve onun madalyonlarıyla dengeli yapı vs. müzedeki bu örneğin mükemmelliğinin göstergesidir. Oysa, resimlerde gördüğümüz versiyonları orijinalden kopyalanmış örnek olarak nitelendirebiliriz. Aynı halıya Bakü'de, İçeri Şehir adlı tarihi bölgede 1928 yılında çekilmiş fotoğraftaki halıları örnek göstermek istiyorum

(Foto 11). Bu fotoğrafta Bakü'nün geçmiş kale duvarları tamamen halılarla süslenmiş bulunuyorlar ki, bunların arasında birkaç tane de bahsi geçen "Çelebi" halısına ait örnekler de vardır.

Bu analizi yaparken Azerbaycan dokumacılık ekolünün bedii geleneklerine dayandık. Gelenek hafıza demektir. Fakat gelenek de hafıza gibi kitlevi şekilde, yaddaşlarda üstünkörü yaşamıyor, zamanla insanın isteklerine, aktüelliğe cevap verecek tarzda, seçilerek geleneğe dönüşüyor.

Gelenek ve yenilikçilik - bu anlayışta bedii vasıtalar, yapı, düşünce, içerik, zamanın estetik ve tarihi bakışları sonucunda cilalanmış semboller ve yeni yöntemler anlamı birikiyordur. Yenilikçilik ise sanatı gelişime doğru götüren yol, tüm bedii-konseptüel imkanları seferber eden güçtür. Şunu da söyleyelim ki, adı geçen bedii yenilikçilik kültürü de daha önceden var olan geleneğe dayanıyor. Bu anlamda ben Azerbaycan dokuma sanatında yer almış konulu halılara, bu halılardaki konu, anlam ve bedii bakımdan yenilikçilik tarzında dokunmuş bir kaç esere değinmek istiyoruz.

Konulu halılar kendi içlerinde konularına göre birkaç kısma bölünüyorlar: aşk, kahramanlık, emek, mitoloji, vs. Her devrin kendi sevilen kahramanları, hükümdar, padişah ve komutanları olmuş, döneme ait dokuma ve bedii yöntemleri olmuştur. Bu anlamda Karabağ'ın "Üç Padişah", "Rüstem ve Söhrap", Tebriz ekolüne ait "Sattar han" vs. halıları örnek sayılabilir.

Azerbaycan Devlet İncesenet Müzesinde korunan "Bargahe Firon" (kudretli hükümdarlar) konu-

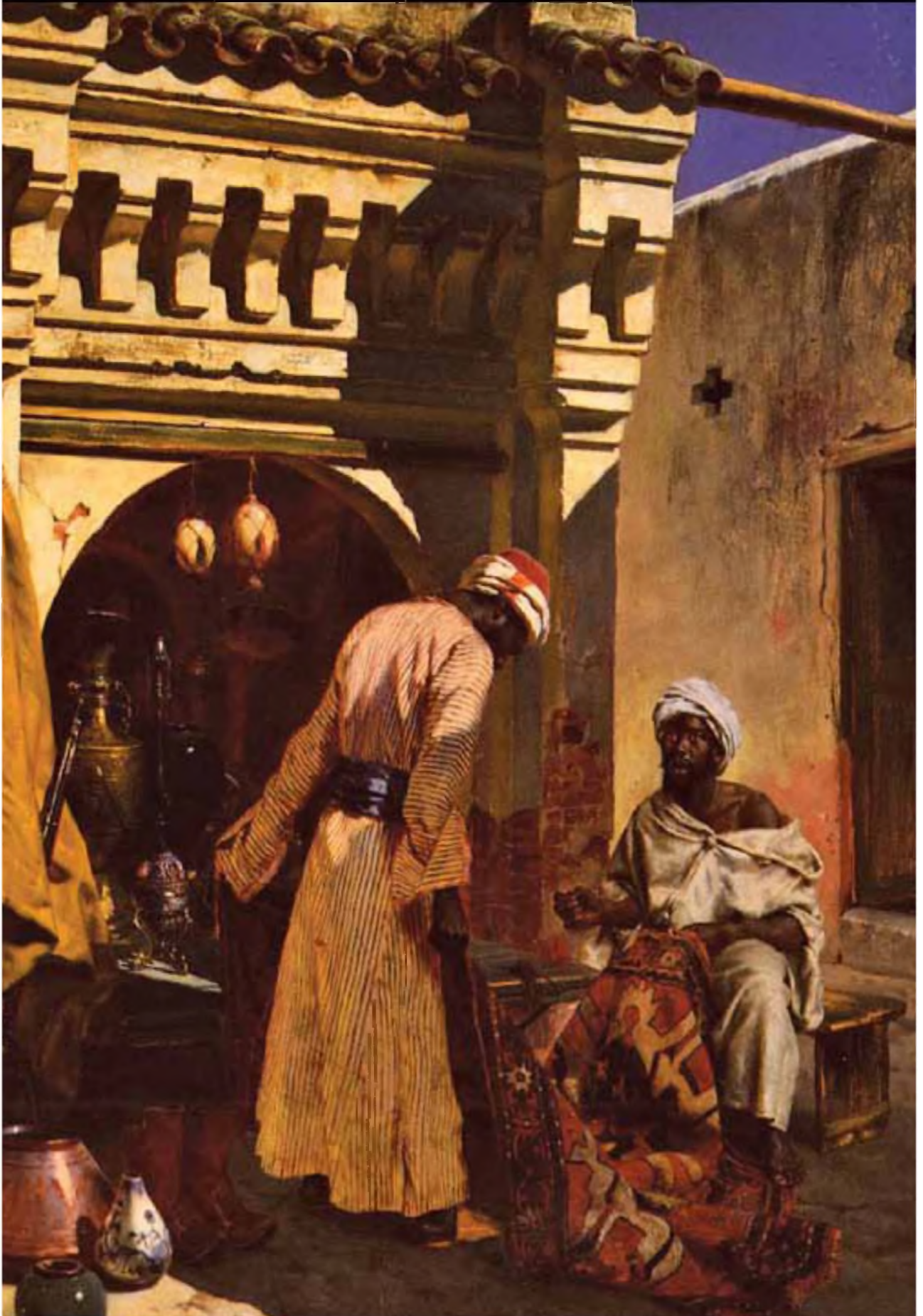

Foto 7. "Kilim tüccarı".Rudolf Ernst.

Foto 8. "Nargile".Rudolf Ernst.

Foto 9. "Taranma". Rudolf Ernst.

Foto 10. "Halı "Çelebi". Karabağ. 20.yy'ın başlangıcı.

Foto 12. "Bargahe Firon".Tebriz.20.yy'ın başlangıcı.

Foto 11. "İçeri Şehir", 1928.

Foto 13. "Türk Komutanları". Karabağ, Şuşa. 1916.

lu halı (Foto 12.) düşünce ve bedii bakımdan son derece mükemmel eserdir. Halının baş merkez kısmında –Sasani sülalesi padişahlarından Yezdigird, baş sağ köşede-Teymur, baş sol köşede- Erdeşir, II. sıra sağda- Abas Mirze Naib-ül saltanat, solda –Şah Sultan Hüseyin-Safevi sülalesinin son padişahı, III. sıra sağda-II Şah Tahmasib (Şah İsmail'in oğlu), soldan - Şah Süleyman, son V. sırada sağdan- I Şah Tahmasip ve soldan I Şah İsmayil Hatai'nin siması dokunmuştur. Halının ölçüleri: 180 cm x138 cm olup, dokunma tarihi 20.yy'ın evveleridir. Dokuma 1958 yılında müzenin koleksiyonuna dahil edilmistir. Atkı, çözüğü ve hav malzemesi olarak yün iplik kullanılmıştır. Bedii yapı bakımından saray muhiti, taht-ı saltanatı omuzlarında taşıyan kullar, küpeler, şerbet kabı, sütunlar, enfes perdelerle süslenmiş mekan tasvir edilmiştir. Kafalarında çeşitli başlıklar olan bu kişilerin her biri kendi devrinin ünlü insanları olmuşlardır. Dokumanın üst kısmında ise saltanat sembolü olarak, hükümdarları koruyan şeypur çalan kanatlı koruyucular ve ebediyet sembolü kuşlar tasvir olunmuştur. Halı gerçek tarihi kişiliklerin bir araya toplandığı, bordür ile ara saha ve süjedeki kahramanlar arasındaki renk uyumu tam birbirleriyle denge içerisinde. Bu tarz bedii tertibatlı halı klasik geleneğin devamı sayılabilir.

Diğer iki örnek ise Azerbaycan'ın en eski müzelelerinden olan Milli Tarih Müzesinde korunmaktadır ve günümüzde hiçbir yerde fotoğrafı basılmayan, son derece orijinal, manevi bakımdan herkes için değerli olan halılardır. Her iki dokuma da Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi'ndeki Şuşa şehrinde dokunmuştur.

Üzerinde hicri tarihiyle 1334 rakamı dokunan "Türk komutanları" isimli halı konuludur (Foto 13). Halı ara saha ve bordür hattından oluşuyor. Bordür hattı ise kendiliğinde 3 kısma bölünüyor: iki paralel kenar bordür ve bir tane merkez büyük bordür. İç bordürde Azerbaycan'da sonsuz sevgiyle anılan muhterem Enver Beyefendi, Şevket Paşa hazretleri, Yusuf İzzettin ve Sultan Muhammed Hamiz hazretlerinin suretleri tasvir edilmiştir. Halı üzerinde bu kişilere "cenap muhterem Enver Beyefendi, cenap Şevket Paşa hazretleri, cenap Yusuf İzzettin, Sultan Muhammed Reşathan Hamiz hazretleri" gibi müracaat olunuyor.

Foto 14. "Balama Kurban". Karabağ, Şuşa. 1902

Tabii ki, ismi geçen şahısların yüzünü bile görmeyen dokumacılar bu süjeyi herhangi bir resimden almışlardır. Bu halı büyük bir ihtimalle sipariş üzerine dokunmuştur. Aynı zamanda halıyı dokuyan usta, halk arasında ustad dokumacı olduğu muhtemeldir. Çünkü tasvir edilen kahramanların siması, askeri giyim tarzları, arka fonda yer alan deniz, gemi, Türk bayrağı, uzaktan görünen çadırlar dövüşçü ruhunu yansıtıyor. İç bordürün kenar kısımlarında "buta", "ay-yıldız" tasvirleri vardır. Ana bordürü süsleyen bitkisel motifler Karabağ halılarında sıklıkla rastladığımız kompozisyonlardır. Halının kenar bordüründe "zamane içre helli hak edib" mısraları dokunmuştur.

Diğer mısralar ise tahrif olunmuş biçimde, dakik dokunmamıştır. Belki de halıyı dokuyan kişiler alfabe-yi bile bilmiyorlardı. Anlaşılan şu ki, bunlar halk kahramanlarının şerefine söylenmiş mısralardır. "zamane içre... mevcut etmiş seni yaratan, Enver" in adıyla düşmanın kalbi parçalanır, elinde kılıç, yıldırım gibi kılıcını aydınlat, çek allah-ü ekber nalesin, Allah'ın aslanı... "Halının kayıt numarası № 9392 olup, ölçü-

sü 210cm x125cm., sıklığı 34x38-dir, havlı dokumadır, çözücü ve havlı yün, atkısı pamuktur. Kullanılmış boyalardan kırmızı ve yeşil renkli olanı süni, kahve renkli olan ise koyunun yününün doğal rengidir. Son derece orijinal tarzda dokunmuş bu halı halk sanatının en parlak örneklerindedir. Olabilsin ki, bu süjeyi dokumacılar halı üzerine belirli bir resimden, fotoğraftan almış, ona kendi yaratıcılıklarını da ilave ederek Karabağ ruhunu, bedii halk dokumacılık tarzını eklemiştir. Yani renk uyumu, ana bordürü süsleyen güllerin sırayla dizilişi, çiçeklerin tasvir biçimi yerli ananelere bağlılıktan haber veriyor.

Halkımızın Türk komutanlarına olan büyük rağbetini kanıtlayan bir diğer dokuma ise Azerbaycan Milli Tarih Müzesinde korunmaktadır. Bu halı da Karabağ ekolüne aittir (Foto 14). Onun kayıt numarası № 9471, ölçüsü 190cm x115 cm., sıklığı 31x42 olup, üzerinde 1320 hicri (1920 miladi) tarihi kaydedilmiştir. Bu halının kompozisyonu yukarıda bahsettiğimiz halının kompozisyonuna çok yakındır. Ara sahanın merkezinde askeri kıyafette türk komutanlarının tasviri veril-

miştir. Bu arada halıda yer alan bedii kusurlar, tahrifler, ölçülerdeki dengesizliklerle birlikte, önemli bir detay vardır. Bu, halk sevgisidir. Dokumacı kadın halının baş köşesine yine de ay-yıldız ve sonsuz sevgiyi yansıtan "balama kurban" kelimelerini yazmıştır. Bu kelimeler yazı kurallarına uygun şekilde soldan sağa doğru değil, sağdan sola doğru dokunmuştur. Suretlerin tasvirinde gayri-profesyonellik, tahrifler dikkatten kaçmıyor. Fakat halk sanatına ait etmek istediğimiz "yanlış da bir nakıştır (desendir)" ifadesini hatırlatmak istiyorum. Türk ordu komutanlarına özel dokunmuş halı günümüz ve gelecek nesiller için iyi birer örnektir. Burada büyük Atatürk'ün şu sözlerini hatırlamamak mümkün değildir: "Tarihi yazmak, onu yaşatmak kadar önemlidir".

Kaynaklar

Turkish Handwoven Carpets (1995), Catalog: № 5. Republic of Turkey, Ankara.

Türk El Dokuması Halıları (1998), Katalog № 3. T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.